

**ФУНКЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА КАТЕГОРІЇ ВИДУ
В ІМПЕРАТИВНИХ ВИСЛОВЛЮВАННЯХ**

Стаття присвячена дослідженню категорії виду в імперативних висловлюваннях, зокрема наказу, прохання, поради, пропозиції, запрошення. Аналізується модифікація ілюктивної сили спонукання за рахунок імперативного виду в українській мові.

Із зміною в підходах до визначення, опису й дослідження граматичних категорій граматики набуває в лінгвістиці особливого статусу. Вона впливає на способи пізнання, оцінки, наміри та реакції на навколишній світ людини. Останнім часом набуло поширення вивчення граматичних категорій, зокрема категорії виду як функціонально-семантичного поля або функціонально-семантичної категорії. Узагалі реальне значення дієслова виявляється лише в контексті, дієслівна семантика переважно носить функціональний характер й залежить від позиції, ролі й статусу мовця чи слухача. Тому при аналізі й описі граматичної семантики дієслова виникає ряд суттєвих труднощів. Значною мірою це стосується проблеми визначення граматичної категорії виду дієслова, яка на сьогодні лишається в полі зору як зарубіжних, так і вітчизняних лінгвістів.

Фердинанд де Соссюр, аналізуючи погляди на значення категорії виду в слов'янському дієслові зазначав: „Слов'янські мови послідовно розрізняють два види дієслова: доконаний вид являє дію і її завершення як певну точку, поза будь-яким становленням, недоконаний вид – дію в процесі завершення і на лінії часу” (цитуюмо за [8]). В.В. Виноградов, поділяючи погляди Соссюра і його прибічників, зауважував: „... основна функція доконаного виду – обмеження або усунення уявлення про тривалість дії, зосередження уваги на одному з моментів процесу як на його межі. Позначення дії і її перебігу, не стиснутому думкою про межу процесу в цілому, – основне, загальне значення недоконаного виду” [2, 394]. Ця думка є визначальною на даному етапі розвитку традиційної граматичної науки в російському та українському мовознавстві. В.О. Горпинич визначає категорію виду як „відношення дії, названої дієсловом, до внутрішнього обмеження (межі, рубежу)” [4, 170]. Нас цікавить, як за допомогою мови, зокрема граматичної категорії виду, організовують, реалізують комунікативний акт та як досягають комунікативної взаємодії й отримують бажаний результат співрозмовники.

У своєму дослідженні ми дотримуємося думки про те, що „вид є семантично наповненою категорією. Це означає, що вибір виду може мати визначене семантичне навантаження, характеризуючи в той чи інший спосіб існування ситуації в часі” (цитуюмо за [8]). Спочатку з'ясуємо категоріальне значення дієслів доконаного та недоконаного виду (далі: ДВ і НДВ), яке досить чітко було описане В.О. Гориничем. „Дієслова доконаного виду, – на його думку, – указують на максимальний, найповніший вияв дії і означають дію із вказівкою на обмеження у часі, на її завершеність у минулому або майбутньому, на її результативність, тобто дію, яка досягла своєї

внутрішньої межі, за якою вона, вичерпавши себе, припиняється... доконаний вид характеризує дію такими особливостями, як динамічність, граничність, обмеженість дії і маркованість її кінця та початку”, а „дієслова недоконаного виду означають тривалість дії безвідносно до її внутрішньої межі (обмеження, рубежу) та завершеності в часі... Це слабкий, статичний, немаркований і неграничний вияв дії” [4, 170-171].

Мета дослідження – установити релевантність категорії виду для вираження імперативних висловлювань, зокрема наказу, прохання, поради, пропозиції, запрошення.

У лінгвістичній науці склалася думка, згідно з якою сила вияву волевиявлення, категоричності залежить певним чином від використання певної видової форми: ДВ чи НДВ [7: 1977, 2: 1986, 3: 1988, 5: 1996, 6: 2001, 1: 2002]. Висловлювання з ядром – дієсловом недоконаного виду позначені більшим ступенем категоричності: То *приходь*, – сказав Юрко і почервонів. – Там буду я і Льоник Ряпушко (В. Даниленко); *Бери* гроші і *приїжджай*. Тоді подивишся на світ і справи в тебе підуть добре (В. Даниленко); *Роздягайтесь, заходьте*, сумки хай Валентин занесе у свою кімнату, – розпорядилася господиня (В. Даниленко); Ні не страшно! – усміхнувся Сергій, подивившись то на мене, то на секретарку, яка теж розсміялася. – Та ти *заходь*, я зараз... (Д. Гуменна); *Приходьте*, – сказав Надійн чоловік. – Я вам ще не все показав... (В. Шевчук); *Сидіть, сидіть*, будь ласка! – перелякалася Галя. – Ви мені не сказали, коли буде нарада (В. Шевчук); *Лежи, лежи*, серце. Ач який, мов з хреста знятий... А ви! І не тю на вас, лоботряси! (І. Багрянний); *Йди* вже, *йди!* – сказала і здивувалася, як лагідно прозвучав її голос (В. Шевчук); Ну, так ось, я тобі наказую... Розумієш?... Я тобі наказую: *йди* ось через цей потік. Просто. *Йди* отак посередині!.. (І. Багрянний). В останніх чотирьох прикладах категоричність посилюється за рахунок дублювання імперативу (*сидіть, сидіть; лежіть, лежіть; йди, йди*).

Дієслова наказового способу доконаного виду мають навпаки менший ступінь категоричності, а це у свою чергу позначається й на ввічливості: *Назвіть* вашу суму і дні репетицій, аби я заздалегідь міг про все домовитися (В. Даниленко); *Виведи* мене звідси (В. Даниленко); *Пошли*, Господи, у мій дім хазяїна (В. Даниленко); *Перекажіть*, що приходила Люба (В. Даниленко); *Завези* мене до своїх батьків – просила Наталія Лотра – я буду з ними дуже чемною (В. Даниленко); Краще *повірте* мені так, на слово (В. Даниленко); *Поший* ти мені, бра, черевики зі своєї шкіри (В. Шевчук); *Підведи* мене до стовпа! (В. Шевчук); Я хочу з вами, тату! – припав Андрій – *Візьміть* мене! (І. Багрянний).

В.В. Виноградов наголошував: „Імператив недоконаного виду більш конкретний. У ньому вольовий акт безпосередньо спрямований на сам процес. Прохання ж або наказ, виражені формою наказового способу доконаного виду, у більшій мірі уявляється менш довільним і внаслідок цього більш м’яким” [2, 469]. Я.К. Радевич-Винницький також зазначає, „що дієслова недоконаного виду звучать менш категорично, ніж доконаного,

порівн.: „Сідайте і розкажіть про свої справи” і „Сядьте і розкажіть про свої справи” [6, 142]. Н.Ф. Баландіна не зовсім погоджується з цим твердженням і зауважує: „...ознака доконаного виду в українській мові (звичайно за умови, що існує можливість обирати дієслово доконаного чи недоконаного виду), корелюючи з інтенцією мовця досягнути результативності прохання, водночас може бути стратегічним засобом обмеження прохання в часі та просторі і виявленням більшої конкретності...” [1, 164]. Щоб визначитися в даній дискусії ми виділили 20 імперативних висловлювань, які утворюють видові пари: ДВ та НДВ, та ввели їх у два контексти, перший – фраза імператив ДВ / НДВ у поєднанні з особовим займенником *я*, другий – імператив ДВ / НДВ + прислівник, іменник. Далі йде спроба подати типові мовленнєві акти, шляхом додавання імперативних одиниць до лівобічного поширення – перформатива.

Наказую...
Прошу...
Раджу...
Пропоную...
Запрошую...

Наприклад:	<i>Наказую</i>		(-)
	<i>Прошу</i>		(-)
	<i>Раджу</i>	Сідайте (біля мене)	(-)
	<i>Пропоную</i>		(+)
	<i>Запрошую</i>		(+)

Зауважимо, що до уваги бралися прямі мовленнєві акти з нейтральним інтонаційним оформленням.

Таблиця №1

Імперативне висловлювання	Тип мовленнєвого акту	Імперативне висловлювання	Тип мовленнєвого акту
Недоконаний вид		Доконаний вид	
Сідайте (біля мене)	<i>пропозиція, запрошення</i>	Сядьте (біля мене)	<i>прохання</i>
Сідайте (прямо)	<i>порада, пропозиція</i>	Сядьте (прямо)	<i>наказ, прохання</i>
Лягайте (біля мене)	<i>пропозиція, запрошення</i>	Ляжте (біля мене)	<i>прохання</i>
Лягайте (прямо)	<i>порада, пропозиція</i>	Ляжте (прямо)	<i>наказ, прохання</i>
Ставайте (біля мене)	<i>пропозиція, запрошення</i>	Станьте (біля мене)	<i>прохання</i>

Ставайте (прямо)	<i>порада, пропозиція</i>	Станьте (прямо)	<i>наказ, прохання</i>
Розкажіть (мені)	<i>наказ</i>	Розкажіть (мені)	<i>прохання</i>
Розкажіть (про конференцію)	<i>наказ</i>	Розкажіть (про конференцію)	<i>прохання</i>
Кричіть (зі мною)	<i>наказ, порада, пропозиція</i>	Крикніть (зі мною)	<i>прохання</i>
Кричіть (голосно)	<i>наказ, порада</i>	Крикніть (голосно)	<i>прохання</i>
Приходьте (до мене)	<i>пропозиція, запрошення</i>	Прийдіть (до мене)	<i>прохання</i>
Приходьте (завтра)	<i>порада, пропозиція, запрошення</i>	Прийдіть (завтра)	<i>прохання, пропозиція, запрошення</i>
Приїжджайте (до мене)	<i>пропозиція, запрошення</i>	Приїдьте (до мене)	<i>прохання</i>
Приїжджайте (завтра)	<i>порада, пропозиція, запрошення</i>	Приїдьте (завтра)	<i>прохання, пропозиція, запрошення</i>
Пишіть (мені)	<i>прохання</i>	Напишіть (мені)	<i>прохання</i>
Пишіть (статтю)	<i>наказ, порада</i>	Напишіть (статтю)	<i>прохання, порада, пропозиція</i>
Чекайте (мене)	<i>наказ</i>	Зачекайте (мене)	<i>прохання</i>
Чекайте (хвилину)	<i>наказ</i>	Зачекайте (хвилину)	<i>прохання</i>
Грайте (мені)	<i>наказ</i>	Заграйте (мені)	<i>прохання</i>
Грайте (на скрипці)	<i>наказ</i>	Заграйте (на скрипці)	<i>прохання, пропозиція</i>
Везіть (мене)	<i>наказ</i>	Відвезіть (мене)	<i>прохання</i>
Везіть (додому)	<i>наказ</i>	Відвезіть (додому)	<i>прохання</i>
Хваліть (мене)	<i>наказ, порада</i>	Похваліть (мене)	<i>прохання</i>
Хваліть (пиріг)	<i>наказ, порада</i>	Похваліть (пиріг)	<i>прохання</i>
Читайте (мені)	<i>наказ, пропозиція</i>	Прочитайте (мені)	<i>прохання, пропозиція</i>

Читайте (реферат)	<i>наказ, пропозиція</i>	Прочитайте (реферат)	<i>прохання, пропозиція</i>
Співайте (мені)	<i>наказ, пропозиція</i>	Заспівайте (мені)	<i>прохання</i>
Співайте (голосно)	<i>наказ, порада</i>	Заспівайте (голосно)	<i>прохання</i>
Працюйте (зі мною)	<i>наказ, порада, пропозиція</i>	Попрацюйте (зі мною)	<i>прохання</i>
Працюйте (сумлінно)	<i>наказ, порада</i>	Попрацюйте (сумлінно)	<i>прохання</i>
Робіть (мені)	<i>наказ</i>	Зробіть (мені)	<i>прохання</i>
Робіть (виставку)	<i>наказ, порада, пропозиція</i>	Зробіть (виставку)	<i>прохання, порада, пропозиція</i>
Мийте (зі мною)	<i>наказ, порада, пропозиція</i>	Помийте (зі мною)	<i>прохання</i>
Мийте (руки)	<i>наказ, порада</i>	Помийте (руки)	<i>наказ, порада</i>
Малюйте (мене)	<i>наказ, пропозиція</i>	Намалюйте (мене)	<i>прохання</i>
Малюйте (квіти)	<i>наказ, порада</i>	Намалюйте (квіти)	<i>прохання, пропозиція</i>
Готуйтеся (зі мною)	<i>порада, пропозиція, запрошення</i>	Підготуйтеся (зі мною)	<i>прохання</i>
Готуйтеся (старанно)	<i>наказ, порада</i>	Підготуйтеся (старанно)	<i>прохання</i>
Учіть (зі мною)	<i>порада, пропозиція, запрошення</i>	Вивчіть (зі мною)	<i>прохання</i>
Учіть (правило)	<i>наказ</i>	Вивчіть (правило)	<i>прохання, порада</i>

При спробі визначення типу мовленнєвого акту, ми зіткнулися з певними труднощами: за умови варіювання ДВ / НДВ важко провести межу між типами мовленнєвих актів (наказ, прохання, порада, пропозиція, запрошення), бо дуже часто відбувається нівелювання цих меж і прохання рухається у напрямку до наказу, прохання → пропозиція, пропозиція → наказ, порада → наказ, прохання → запрошення тощо. Варто наголосити на важливості у цьому плані вербальних (індикатори ввічливості) та пара вербальних (поза, погляд, міміка, жести, усмішка) чинників, а також інтонації, контексту, соціальних ролей та ступеня близькості учасників інтеракції.

Таблиця №2

Мовленн свий акт	Наказ		Прохання		Порада		Пропозиція		Запрошення	
	НД	Д	НД	Д	НД	Д	НД	Д	НД	Д
К-ть уживань	12/ 15а	0/ 4а	1/ 0а	20/ 18а	6/ 13а	0/ 4а	12/ 8а	1/ 7а	7/ 2а	0/ 2а
Усього	27	4	1	38	19	4	21	8	9	2

Підрахувавши кількість уживань кожного мовленнєвого акту позначених ДВ / НДВ, ми виявили певну закономірність. Категорія ДВ характерна для мовленнєвого акту прохання у формі імперативу, зрідка може бути притаманною мовленнєвим актам пропозиції та поради, зовсім рідко – для наказу, запрошення. Це пояснюється тим, що ДВ виражає значення одноразовості, конкретності в поєднанні з більшою наполегливістю, категоричністю. Навпаки ж імперативи НДВ позначені неодноразовістю, повторюваністю й ненаполегливістю притаманні більшості мовленнєвих актів запрошення, поради, пропозиції.

Наказ, порада, пропозиція й запрошення є мовленнєвими актами, спрямованими на адресата, але на відміну від поради, пропозиції, запрошення, які мають на меті спонукання виконати дію на користь співрозмовника, і останній у свою чергу має право вибору: згода / відмова / ухилення, тоді як наказ не залишає за адресатом права відмови / ухилення. Цим наказ також відрізняється від прохання. У цьому, на наш погляд, головна ознака наказу, яка виділяє його з-поміж інших імперативних висловлювань. Тому думка Радевича-Винницького, який зазначає, що „відмінність між проханням і наказом полягає в тому, що обов’язковим елементом прохання (поради, пропозиції, запрошення – А.Б.) є ввічливість” [6, 141] є неповною. Ми говоримо про наказ у полі ввічливості, тому саме імператив НДВ є прикметним для даного мовленнєвого акту, бо за умови ДВ наказ переміщується у площину мовленнєвих актів вимоги, розпорядження, вказівки, які на нашу думку, залишаються поза ввічливим дискурсом і ступінь їх категоричності досягає верхньої межі, пор.: *мийте руки – помийте руки*.

Для прохання характерним є вживання імператива доконаного виду, який має ознаки „динамічність, граничність, обмеженість дії” та конкретність, важливість для мовця (оскільки дія спрямована на „я”), тому, на нашу думку, рацію має Баландіна: „у проханні форма доконаного виду слугує мінімалізаційним засобом нанесення моральних збитків адресатові саме через обмеженість дії одноразовістю” [1, 176]. Категоричність тут знижується за рахунок мовних індикаторів увічливості. При аналізі ми виявили одну пару мовленнєвого акту прохання, де відбувається варіювання

ДВ / НДВ (*пишіть мені – напишіть мені*), але тут модифікація ілокутивної сили неповна, бо зберігається відтінок неодноразовості, властивий НДВ. Лексичне значення результативності ДВ зберігається, але його послаблює функція одноразовості щодо НДВ.

Порада й пропозиція – це мовленнєві акти, дія яких спрямована на „ти”. Тут на перший план виступають важливість бути корисним, не обмеження дії адресата, зниження категоричності, саме тому імператив НДВ є релевантним мовленнєвим актам поради та пропозиції. Нами було помічено по три пари мовленнєвих актів поради та пропозиції, де здійснюється модифікація ДВ / НДВ (*пишіть статтю – напишіть статтю, робіть виставку – зробіть виставку, мийте руки – помийте руки; читайте мені – прочитайте мені, читайте реферат – прочитайте реферат, робіть виставку – зробіть виставку*). На нашу думку, за таких умов відбувається накладання додаткових смислових відтінків, а відтак ступінь конкретності, категоричності збільшується у висловлюваннях з імперативом ДВ, що може сприйматися співрозмовником як вимога адресанта виконати певний вид дії, натомість перші компоненти таких корелятивів звучать менш наполегливо, мовець мінімалізує свою позицію на користь позиції адресата, надаючи йому більшу можливість вирішувати виконати / не виконати дію. Найчастіше варіювання ДВ / НДВ на тлі одного мовленнєвого акту без накладання додаткових смислових відтінків відбувається за умови, що імператив НДВ означає постійний стан суб’єкта („неграничний вияв дії”), а ДВ указує на результативну дію, яка є початком цього стану, наприклад: *посилуйте роботу* (порада) – *посильте роботу* (порада). Але подібні випадки трапляються досить рідко.

У ситуації запрошення варіювання ДВ / НДВ майже неможливе, оскільки воно відразу призводить до підміни одного мовленнєвого акту іншим запрошення → наказ / прохання. Імператив НДВ притаманний мовленнєвому акту запрошення за рахунок мінімалізаційних стратегічних засобів зменшення конкретності й динамічності дії.

Таким чином, маніпулюючи імперативом ДВ / НДВ, мовець може моделювати відповідну ситуації стратегію поведінки, метою якої є мінімалізувати обов’язки адресата стосовно виконання прохання та зниження категоричності й зменшення конкретності, динамічності в ситуаціях поради, пропозиції й запрошення, а також висловлювання наказу в полі ввічливості. За рахунок імперативного виду відбувається модифікація ілокутивної сили спонукання: у ситуації прохання в ДВ – у бік її зниження, а в НДВ – у бік посилення, натомість наполегливість поради, пропозиції, запрошення посилюється за допомогою ДВ і послаблюється при НДВ, наказ у ДВ набуває додаткових семантичних відтінків вимоги, розпорядження, вказівки, тому наказу притаманний саме імператив НДВ.

Перспективним є дослідження вживань заперечних імперативних форм ДВ та НДВ. Заперечення створює межу, яка властива семантиці дієслів НДВ, а сфера вживання імператива ДВ із запереченням звужується, але це питання потребує детального аналізу та опису.

Бібліографічні посилання

1. Баландіна Н.Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті: Монографія. – Київ: АСМІ, 2002. – 332 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. Изд.3. – М.: Высш. школа, 1986. – 640 с.
3. Вихованець І.Р. Частини мови у семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Горпинич В.О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: ВЦ „Академія”, 2004. – 336 с.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія: Монографія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
6. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. – Львів: Сполом, 2001. – 223 с.
7. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977. – 111 с.
8. Семиколенова Е.И. Типы дефиниций категории вида: школы и направления // [http:// www.crimea.edu/tnu/magazine/culture/culture49/index.htm](http://www.crimea.edu/tnu/magazine/culture/culture49/index.htm)